



*Nagy az Isten állatkertje...:
Állat(ság)ok a magyar irodalom- és
művelődéstörténetben*

Lektorálta, az előszót írta:

ÁCS Pál

A kötetet szerkesztette:

MERCS István

A címlapon szereplő képet Heltai Gáspár *Száz fabula* című művének

XVIII. századi ismeretlen illusztrátorának fametszete alapján

Kaza György készítette

© Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, Nyíregyháza

© Szerzők

ISSN: 2060-2324

ISBN: 978-615-5971-00-6

Kiadta:

Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, Nyíregyháza

Nyomdai munkálatok:

Kiss János nyomdaipari vállalkozó

4551 Nyíregyháza-Oros, Kezdő út 18.

Nyíregyháza, 2019

Csörsz Rumen István

*A nyúl, a farkas és a pitypalatty:
Moralizáló versek a XVII–XVIII. századi
magyar közköltészetből*

I. A nyúl éneke

Lám en soha senkit be nem vádoltam,
Allyon elé bátor, ha kit meg csaltam
Nem artottam en arvanak,
Nem téptem senki fiának
Haját ki. [...]

O en szerencsetlen, de mit vetetem,
Vallyon törvény székén kivel perlettem?
Mégis annyin incselkednek,
Kergetnek, úznek, üldöznek,
Mint lopót.¹

E két strófát könnyen odaképzeltethetjük bármely, ártatlanul megvádolt ember védekező szavai közé. Mégsem emberi szájából hangzanak el, hanem egy olyan különleges versben, amelynek hőse és beszélője: a nyúl.

Miért lehet érdekes a régi állatszimbolika szempontjából egy moralizáló vers? Épp azért, mert a régebbi magyar irodalomban elemi módon élt együtt az a toposzkincs, amelyet a késő antik, kora középkori, évszázadokon át olvasott *Physiologus*ban, a keresztény állatjelképek kézikönyvében rögzítettek, illetve az állatokkal, a természettel közelségben élő emberek tudása, megfigyelései.²

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. Az előadás az OTKA 104758. sz. pályázat és az MTA Bolyai János Ösztöndíj támogatásával készült, a kibővített, írott változat pedig az MTA BTK Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport keretében.

¹ [A nyúl éneke] = *Az 1660-as évek költészete*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 10; a továbbiakban: RMKT XVII/10), 129/l, 6. és 11. versszak.

² Ezt egy másik témakör kapcsán fejtettem ki bővebben: Csörsz Rumen István, „Madári szép szabadságom”: A XVII–XVIII. századi magyar szerelmi közköltészet madárszimbolikájához = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 4, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2015, 95–119.

Bár az állatszereplős művek, az állatmotívumok néha kissé üres keretként szolgáltak, s csupán egymást echózták a költők, a tanulságok fölött mégsem járt el az idő. E nemzetközi műfaj fontos képviselői voltak az alább bemutatandó közköltészeti szövegek, amelyek között rejtett, de mégis észrevehető poétikai kapcsolatokra lehetünk figyelmesek. Egyik verset sem tudjuk pontosan szerzőhöz kötni, bár már erre is több kísérlet történt.

E verstípus azt példázza, hogy a közköltészet egy adott témakörét miként képviselheti gyakran egyetlen – vagy kevés számú – jól bejáratott alkotás sok évtizeden át. Ez lesz a felelős azért az üzenetért, amelyet el kell vinnie a társadalomhoz vagy az adott értelmező közösséghez. Amikor elavul, szerencsés esetben egy egészen hasonló fogja leváltani. Olyasmí ez, mintha miután a Trabantokat kivonják a forgalomból, később csak ugyanolyan méretű és zajsztintű, netán azonos illatú járművek helyettesítenék azokat: maga a kompromisszum is továbbbörökítődik. Ezek a szövegek tehát csak részben váltak korszerűbbé, hiszen a közköltészet ilyen szempontból elég konzervatív terület, ráadásul erősen műfajfüggő. Mintegy ragaszkodik ahhoz, hogy bizonyos témákat csak egy megadott módon közvetítsen, s erre a korstílusok is csak részleges hatással vannak. Különösen igaz ez azokra a vándortémákra, amelyek Európa más vidékeihez képest némi késéssel kerültek be a magyar irodalomba.

I. 1. A műfaj rokonsága és üzenetei

A nyúl éneke már akkor is régiség volt, amikor felbukkant a magyar forrásokban. Ahová viszont majd a tanulmány végén megérkezünk, *A pity-palatty éneke* – a nyúl-história unokatestvére, későbbi „helyettesítője” a közköltészeti műfajláncban – egy XVIII. század végi, friss importcikk. Lényegük mégis ugyanaz s valóban régi; már az ókori állatmesékben akad hasonló. Mindkét vers alaphelyzetét az az ellentmondás adja, hogy a vadállatok a látszólagos szabadság ellenére kiszolgáltatott módon élnek az emberekhez képest – főleg a kistestűek, mint például a nyúl. Ezt az evidenciát mindenki tudta már a régi korokban is, hiszen az apróvadakat közismerten tömegesen vadászták. Elég fellapozni Rákóczi László naplóját az 1650-es évekből, hogy megtudjuk, naponta hány nyulat ejtettek el vadászaton, s szállítottak a kastélyaikba. Egyetlen hét számadatai az ifjú Rákóczi László vadászatairól (a többi vadat nem tekintve!): 1655. január 9: „hozattam vadakat [...] nyulat No. 4.”; január 11.: „Mentem vadászni felestököm után, verettem nyulat No. 5.”; január 12.: „mentem vacsorálni Hankócra, öltünk [...] nyulat No. 2.”; január 13.:

„Ismét kezdettem vadászni, s lőttünk [...] nyulat No. 5.”; január 14.: „Mentem ki ismét a hegyekbe vadászni, ötlettem [...] nyulat No. 8.”; január 15.: Jöttek hozzám szerencsi és mádi tisztartóim, hoztanak [...] nyulat No. 2.”; január 16.: „mentem vadászni, ötlettem [...] nyulat No. 3.”³ Esterházy Pál híres verse is a főúri sportnak kijáró tisztelettel beszél a vadászatról: „Az szép vadászatban sokan gyönyörködnek...”⁴ Gvadányi József az 1790–91-es országgyűlés keretprogramjaként leír egy főúri vadászatot, amelynek mérlege:

El lőttek itt ugyan már három Rókákat,
Két őzet, egy Farkast, és tíz nyúlacskákat [...]⁵

A nyulat kártevőnek tartották, így az egymásnál vendégeskedő főurak hasznos időtöltésnek tekintették a módszeres vadászatukat, s gyakran kicsaptak utánuk a mezőre, megritkítva a mezei és üregi nyulak állományát. Szentmártoni Bodó János a vadászat indokai közt sorolja fel: „A rosz Nyúl tapodgya pásit buzáinkat”.⁶ Így állandóan friss vadhúst biztosítottak a főurak asztalára – nem véletlen a nyúlhús-receptek gyakori előfordulása a régi szakácskönyvekben vagy lakomák leírásain.

A nyúl másfelől a szaporaság, a termékenység allegóriája volt, sőt Vénusz istennő egyik attribútuma – gondoljunk csak Boschra (*Gyönyörök kertje*) vagy a ferrarai Schifanoia-palota freskóira, ahol a zenélő, csevegő és udvarló fiatal nők és férfiak között nyulak ugrabugrálnak s párosodnak a bokrokban. Cesare Ripa *Iconologia*ja 1593-ban egyrészt a termékenység (Fecondita) nőalakjának lábához javasol nyulat festeni,⁷ másrészt viszont a Lopás (Furto) figuráját is a megriadt nyúl fülelhez hasonlóval képzei el,⁸ s a Félelem (Timidità) megtesztetőjét, egy vénembert szintén

³ Rákóczi László *naplója*, kiad. HORN Ildikó, lekt., utószó R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., Magvető, 1990 (Magyar Hírmondó), 94–95.

⁴ Madách Gáspár, *egy névtelen*, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei, kiad. VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század: 12), 130. sz.

⁵ Gvadányi József, *A' mostan folyó ország gyűlésének satyrico criticé való leírása* (1791), Tizen kettődik zikkely, 186.

⁶ SZENTMÁRTONI Bodó János, *A vadászásnak dicsiretiről való ének = Az unitáriusok költészete*, kiad. STOLL Béla, TARNÓC Márton, VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1967 (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század: 4; a továbbiakban: RMKT XVII /4), 211. sz., 3. versszak.

⁷ Cesare RIPA, *Iconologia*, ford., jegyz. SAJÓ Tamás, Bp., Balassi, 1997, 190.

⁸ Cesare RIPA, *Iconologia*, 227.

a hóna alatt nyúllal kell ábrázolni.⁹ Az általam vizsgált verstípusban azonban szerelemről, termékenységről, örömről nem esik szó: a nyulak itt csak és kizárólag *áldozatok*.

A költők hamar rájöttek, hogy a nyúl alakjában e kettőséget jól és szemléletesen lehet ábrázolni. 1562-ben a lengyel Mikołaj Rej például – feltehetően német mintákat követve – mindezt szellemesen egyesítette *Zwierzyńiec* (Állatkert) című ciklusának XC. epigrammájában:

A nyulacska – akár a szegény pór

A nyulacska – mint a pór, falat hús, haszonra;
Úzik-hajtják, bár nem bánt, hamis sose volna.
Szintekképpen nyúzója mindenki a pórnak –
Adj, paraszt, az úrnőnek, úrnak, főbírónak!
Holott hasznuk több lenne, ha mértékkel kérnek,
Nem indulna annyi pór halódva a télnek.
Mint az űzött nyulacsák: kicsinyt nyughatnának,
Jól járna az űző is – szaporodhatnának.
(Tandori Dezső fordítása)¹⁰

A nyúl éneke és a hasonló moralizáló versek középkori és kora új-kori gyökereit Turóczi-Trostler József már kimerítően feltárta,¹¹ ezeket az adatokat csak összefoglalom, inkább a szöveg magyar kontextusához szeretnék hozzátenni néhány adalékot. Nagyon gyakori motívum e régebbi alkotásokban, hogy az állatok panaszra mennek az istenekhez, többnyire Jupiterhez, hogy sorsukat elbeszéljék.

I. 2. Latin és magyar káposztáskert

Magyarországon e műfaj hagyománya mostani tudásunk szerint *A nyúl énekével* kezdődik a XVII. század közepén. Ez a szöveg ugyanis (Turóczi-Trostler okfejtése szerint) először latin változatban került hozzánk, s éppúgy felbukkan a *Kájoni-kódex*ben, mint a magyar verzió. Az első latin szakasz:

Lepus intra sata quiescit,
Et quis quam venatorum nescit,

⁹ Cesare Ripa, *Iconologia*, 573.

¹⁰ REJ, KOCHANIEWSKI, SĘP SZARZYŃSKI *Versei*, vál. PÁLYI András, Bp., Európa, 1980 (Lyra Mundi), 28. Eredeti kezdősor: *Zajaczek jako kmiotek, iż ma kąsek mięsa*.

¹¹ TURÓCZI-TROSTLER József, *A nyúl éneke és a farkas panaszja: Világirodalom magyar ponyvái*, ItK, 1938, 217–227.

Intra dumeta vagantur,
Clangunt et vociferantur.
Hullala!¹²

A feljegyző Kájoni János (1629 k.–1687) csíksomlyói ferences barát, zenész, orgonaépítő, szerkesztő és kiadó –egyszóval polihisztor–, s a latin változat végén megemlíti, hogy azt a kottát egy seges[vár]i orgonista, Michael Drescher gyűjteményéből írta ki: „Habeo à Mich[aeli] Dreschero Org[anisti] Seges, 1664, 13. Febr. Finis”, illetve: „Tabulaturam huius habes circa finem libri, ante Benedicam. fol. 157.” – ez arra utal, hogy saját kéziratában a 157. levélen tabulatúrással is szerepel ugyanez a darab.¹³ (Seprődi János, a gyűjtemény felfedezője e két lejegyzés egyesítésével tudta közreadni a barokk zenedarabot, mivel mindkét notációs megoldásba hibák csúsztak.)¹⁴ Michael Drescher minden bizonnyal egy százsz muzsikus volt, de egyelőre nem sikerült azonosítani; megérdemelne egy külön kutatást.¹⁵ Már Seprődi fontosnak tartotta megemlíteni ezt a tényt, amely Kájoni és elődje, Seregély Mátyás zeneszociológiai helyzetét is árnyalja, mintegy belehelyezi őket a korabeli erdélyi zeneélet kapcsolathálójába. Ne feledjük a felekezeti köziség szempontját sem, hiszen a katolikus zenebarát minden bizonnyal egy evangélikus kollégától kérte el a darabot. Ez a nyitottság Kájoni szövegkiadói munkásságára is jellemző, hiszen az 1676-ban kiadott *Cantionale Catholicum* az egykorú katolikus énekeskönyvek bármelyikéhez mérve jóval nagyobb arányban tartalmaz protestáns eredetű énekeket.

¹² RMKT XVII/10, 777.

¹³ Fol. 126–127 (ötvonalas, háromszólamú kotta és teljes szöveg); Fol. 157 (orgonatabulatúra). Faksimile kiadása: *Codex Caioni saeculi XVII (facsimile)*, ed. Saviana DIAMANDI, intr. Saviana DIAMANDI, Ágnes PAPP, București, Editura Muzicală a Uniunii Compozitorilor și Muzicologilor din România–MTA Zene-tudományi Intézet, 1993 (Musicalia Danubiana, 14a; a továbbiakban MD 14a), 372–375 és 434–435. Modern kiadás: *Codex Caioni saeculi XVII (transcriptiones)*, ed. Saviana DIAMANDI, Ágnes PAPP, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1993 (Musicalia Danubiana, 14b; a továbbiakban: MD 14b), 381.

¹⁴ SEPRŐDI János, *A Kájoni-kódex irodalom- s zenetörténeti adalékai* [1909] = SEPRŐDI János, *Válogatott zenei írásai és népzenei gyűjtése*, bev. ALMÁSI István, BENKŐ András, LAKATOS István, s. a. r. BENKŐ András, ALMÁSI István, gond. BENKŐ András, Bukarest, Kriterion, 1974, 187–252, dallamközlés: 217, jegyzet: 220.

¹⁵ Az erdélyi százsz zene szakirodalma csak Kájoni említése nyomán tartja nyilván Dreschert, sajnos más adatok egyelőre nem jöttek napvilágra vele kapcsolatban. Köszönettel tartozom Erich Türck (Kolozsvár) orgona- és csembalóművész szíves utánajárásáért.

Cantus 1.

Le - pus in - tra — sa - ta qui - e - scit, Et quis - quam ve - na - to - rum

Cantus 2.

Le - pus in - tra — sa - ta qui - e - scit, Et quis - quam ve - na - to - rum

4

ne - scit, In - tra du - me - ta va - gan - tur, clan -

ne - scit, In - tra du - me - ta va - gan - tur, clan -

8

- gunt, et vo - ci - fe - ran - tur. Ilul - la - la.

- gunt, et vo - ci - fe - ran - tur. Ilul - la - la.

- gunt, et vo - ci - fe - ran - tur. Ilul - la - la.

1. kotta

Lepus intra sata quiescit (Kájoni-kódex)

Ha valóban erre vezetett a hagyományozódás útja, akkor ez némi képp megerősíti a Turóczi-Trostler által csaknem biztosra vett német eredetet. A késő középkortól ugyanis zömében német nyelven bukkanak fel változatok, például Hans Sachs is írt hasonló állapotpanaszokat. A szöveg(szüzsé) szász közvetítéssel könnyen eljuthatott Erdélybe, a latin vers konkrét előzményeit azonban nem ismerjük. Talán maga Kájoni fordította le németből latinra a saját gyűjteménye számára? Vagy egy szász iskolai színjátékban hangzott el ez a változat? Nem tudjuk, hiszen egyelőre a latin szöveg és a barokkos dallam is társtalan.

Ha elfogadjuk ezt a hagyománytörténeti adatsort, akkor a szokott módon zajló adaptációs folyamat tanúi lehetünk: egy idegen nyelvű,

nemzetközi műfaj magyar környezetbe került, még hozzá latin közvetítéssel, s ekkor vált magyarrá, talán tudatos fordítói program részeként. A XV. századi német szövegtípus tehát másfél évszázaddal később lépi át egy másik anyanyelvi kultúra határát. Ez nem meglepő a popularitásban, hiszen hasonló a helyzet a bordalokkal is. A korhely ember Archipoëta-féle tréfás gyónásának középkori alapszövege például – a magában álló XV. századi *Magyi-kódex* latin adatát nem tekintve – csak a XVIII. században érkezett meg a magyar közköltészetbe, férfi- és asszonycsúfoló változatokkal.¹⁶ Ez nyilván összefüggésben van a magyar diákság nemzetközi mozgásterével, a peregrináció célpontjainak koronkénti változásával, de azzal is, hogy mely korban mit akartak magyarrá fordítani, s mi maradhatott latin nyelvű az értelmezői közösség igényeinek megfelelően. Amilyen gyors és eredményes tehát az antik fabulák magyarítása (vö. Pesti Gábor – ma már tudjuk, hogy német mintákat is követ!),¹⁷ annyira meglepő, hogy ezek a szintén oktató célzatú, társadalmi üzenetű panaszversek miért kerültek viszonylag későn Magyarországra. *A nyúl éneke* ebből a nézőpontból egy kissé megkésített, de hamar klasszikussá váló nemzetközi szövegemlék.

A *Lepus intra sata quiescit* legkésőbb az 1670-es években bekerült a *Kájoni-kódex*be, s ekkor jegyezték le a magyar változatot is. Turóczi-Trostler levezeti, hogy a magyar szöveg egyértelműen a latin nyomán készült, a korban szokásos szabad fordítói technikával, tehát itt-ott parafrázálva. Nem követi szorosán a valószínűsíthető forrásszöveget, de hatékonyan és invenciózusan. Nem tudjuk bizonyítani, hogy maga Kájoni fordította volna magyarrá, bár kétségtelen, hogy az ő hivatalos, egyházi szövegkiadói programjában nagy szerepet játszott az anyanyelvűség. Az általa szerkesztett *Cantionale Catholicum* épp arról nevezetes, hogy a mintaadó nagyszombati katolikus énekeskönyv (Kisdi-Szőllősy: *Cantus Catholici*, 1651) latin darabjai mellé, sőt néha azok helyére is magyar változatokat illeszt.¹⁸ Kájonit tehát nem lehet kizárni

¹⁶ Bővebben: „*Vinum facit rusticum optimum latinum*”: *Latin bordalok a XVIII–XIX. századi magyar közköltészetben* = „*Nem súlyed az emberiség!*”...: *Album amicorum Szőrényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 349–358.

¹⁷ Bővebben: BOGNÁR Péter, *Pesti Gábor, az első magyar nyelven alkotó humanista költő*, ItK, 2015, 528–542.

¹⁸ Erről újabban: RÉGER Ádám, *A kétnyelvűség kérdései Kájoni János Hymnariumában = kultúrjav. Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasznosítva: Fiatalkonferenciája 2014*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Bp., reciti, 2015 (Arianna Könyvek, 9), 145–166.

a fordítók sorából – a korábbi szakirodalomban a sokkal kevésbé esélyes Szentmártoni Bodó János szerepel gyanítható szerzőként.

A magyar vers kritikai kiadásában Varga Imre részletesen feltárja,¹⁹ miként vetíthető egymásra a latin és a magyar verzió. Ezt az alábbiakban pontosíthatjuk, ezúttal nem a magyar szöveg felől, hanem a latin változat irányából.

latin strófák	magyar strófák
1	1
2	2
3	3
4–5	4
6	5 ^v
7	6
8	7
–	8
–	9
9	10
10	11
11	12
12	13
13	14
14	15
15	16
16	17
17	18
18	19
–	20
–	21
19	22
20	23
21	24
22	25
23	26
24	27–28
25	29

¹⁹ RMKT XVII/10, 129. sz., jegyzetek: 776–779. A *Károni-kódex* kottás kritikai kiadásában: MD 14a, Fol. 200, 520–521 (fakszimile); MD 14b, 641, 777–778 (modern kotta és betűhív szöveg).

I. 3. „Panaszát s ügyét szegénynek halljátok!”

A *Kájoni-kódex* 29 versszakos magyar változatának retorikai kerete nem változik a későbbi, bővebb verzióban sem. A nyitány is állandó.

A nyúl a vetemények között fülel,
A' vadászok pedig keresik szellyel,
Bokros helyeken futkosnak,
Teli torokkal kiáltnak
Hulálá.²⁰

A nyúl a vadászok kürtjelére ijedten nekiiramodik, de közben „Isten törvényéhez mindjárt apellál”, s részletesen elpanaszolja sorsának ellentmondásait. Nem érti az okát, miért gyűlölik – az általa felsorolt érvek egy része konkrétan a nyúl életmódjára vonatkozik, például a káposztáskert „kóstolgatása”. Mint kifejti: összehasonlíthatatlanul kevésbé kártékony, mint a „rossz lótetű”. A többi érv azonban (nem veszi el az urak borát; erdőben lakik, nem palotában; soha senkivel nem volt peres ügye; nem támad senkire) csupa olyan helyzetet idéz fel, amelyek nem a nyulak sorsára jellemzők, hanem a szegény emberekére.

Az áldozati szerep, amely a nyúlnak kijutott, egészen komoly hátrországgal bír. Kétségkívül jól forgatja a szót: hol tréfásan, hol komolyan érvel, s igazat is adhatunk neki, hiszen jogosak a kifogásai. Valóságos poétai mesterdarab az a strófa, amelyben a papok ellen berzenkedik, akik noha a lelki élet békéjét hirdetik, e téren bizony egyáltalán nem szentek.

Még a' papoktolis meltan felhetek,
Mert fekete lévben igen szeretnek,²¹
Nyúznak, ölnek, sütnek, főznek,
Temyen nélkül eltemetnek
Hasokban.²²

²⁰ RMKT XVII/10, 129/I, 1. versszak.

²¹ A nyúl olyannyira nem túloz, hogy a Zrínyi-udvar szakácskönyve meg is őrizte a receptet. Vö. *Szakács mesterségnek könyvecskéje: A csáktornyai Zrínyi-udvar XVII. századi kéziratok szakácskönyve és a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv*, s. a. r., jegyz., mutatók KIRÁLY Erzsébet, bev. Kovács Sándor Iván, Bp., Magvető, 1981 (Magyar Hírmondó), 168.

²² RMKT XVII/10, 129/I, 19. versszak.

A parasztoikat – nem csekély íróniával – azért korholja, hogy a nyúl húsára fenik a fogukat, holott az őket nem illeti meg.

Bottal ream, paraszt, de miért jöttel
Talam teis nyul hust mostan ehetnél?
Inkab telik kapostaval,
Mint nyul ösztövér husauaal
A' hasad.²³

Aligha poétikai túlzás, hogy az egész társadalom nyúlra vadászott – nemcsak a nemesség, hanem a közemberek és a parasztoik is, bár ez utóbbit Szentmártoni Bodó János éppígy illetlen dolognak mondja. A motívumok közössége arra figyelmeztet, hogy a *Nyúl-ének* vonatkozó strófája már a vadászvers ismeretében készülhetett.

Söt a' Parafzt embert ugyan nem illeti,
A' Vad-húst bors nélkül mert tsak vezztegeti;
A' fovány *Nyúlat*-is kápoftzával főzi,
Jobb, ha a' helyett-is a' fzalonnát fzegei.²⁴

A nyúl a diákok ellen is kikél, hiszen számukra sem húsa, sem bőre nem nagy ajándék. Hogy műveltségét fitogtassa, igazi vágáns poént ül-
tet az egyik ilyen versszakba.

Nem kerem az ö szalonnas togajat,
Papirossat, könyvét, avagy tentajat,
Sőt ha veszi, s' belé teszi,
Adok ingyen gallest neki
Minden nap.²⁵

Minden más esetben a *galles* vagy *gallos* Julius Caesar *De bello Gallico* című művére, illetőleg a gallok tömegére utal; a közköltészetben inkább a puszkagolyót jelöli, itt viszont egyértelműen a nyúl apró ürülékét, amely egyúttal a vers zárlatát is előkészíti. Az RMKT XVII/10. jegyzetei szerint a gubacsot, tehát a cserfa termését is így hívták (németül a XIX. században: *Gallapfel*), de mindez ugyanebből a motívumból táplálkozik. Mivel a tinta nyersanyagául használták a gubacsot, ez a poén kettős értelmet nyer, hiszen a nyúl ironikusan a bogyját ajánlja fel az írástudóknak.

²³ Uott, 17. versszak.

²⁴ Az *unitáriusok költésze*t, kiad. STOLL Béla, TARNÓC Márton, VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1967 (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 4), 211. sz., 12. versszak.

²⁵ RMKT XVII/10, 129/I, 21. versszak. E strófának nincs latin megfelelője.

Miután a nyúl végigmondta a verses panaszkönyvet, menekülőre veszi, ahol megpihenhet, ott gyorsan megdicséri saját gyors lábait, hiszen ők mentik meg azt életét. Ekkor esküvéssel megígér valamit, amit úgysem tenne másként:

Üdvessegemért mar el tökellettem,
 Hogy a' mit fogattam, be-telleyesitem,
 Eletemet meg jobbitom,
 Hust nem eszem, bort nem iszom
 Holtomig.²⁶

Ez a formula állandó elem a korabeli, de különösen a XVIII. századi mulattató költészetben: a semmitmondó ál-ígéreték vagy tautologikus állítások mindig a komoly, fennkölt frázisokat figurázzák ki és/vagy profanizálják. Ilyesféle az is, amikor a pipáját kereső ember megfogadja, hogy ha visszakapja „kedves jószágát”, akkor négy pénteken át böjtöt fog tartani. (Ugyan tehetné-e az ellenkezőjét...?)²⁷ A lényeg, hogy a nyúl ezzel azt a szándékát erősíti meg, hogy elvonul az emberektől, tiszteletben fogja tartani világuk határait, nem költözik az erdőből a palotába: „mert emberek között félek haláltól”. Ez nagyon szép, udvarkritikus, „magas” zárlat volna, ha nem rántaná alá az utolsó versszak, amely viszont finoman szólva alpári, s egy másik közköltési toposzt ad hozzá a vershez.

Futasomban azért neked engettem,
 A' bokrokat jard el, en nem irigylem.
 Jo vadasz, predat nem fogtal,
 Ha mikor csak nyul jelt láttál,
 Valeas.²⁸

Nunc quod fugiendo amisi,
 Vobis colligendum permisi;
 Praedam bonam amisistis,
 Signa leporis uidistis,
 Colligite.²⁹

A „nyúl-jel” Kájoninál még szelíd eufemizmusként szerepel, akár

²⁶ Uott, 129/I, 26. versszak.

²⁷ *Csuda dolog, csak nem régen történt* (pipasírató), vö. *Közköltészet 1: Mulattatók*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, mts. Csörsz Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4; a továbbiakban: RMKT XVIII/4), 154. sz.

²⁸ RMKT XVII/10, 129/I, 29. versszak.

²⁹ Uott, 779 (jegyzetek).

a nyúl nyomaként is érthetnénk. Az 1714-től kezdődő, 50 strófásra (!) kibővített ponyvakiadások mindegyikében viszont következetesen „nyúl-szar”-t olvashatunk. Ez a tréfás, kriптиadikus átokmotívum (értsd: egyen kakát, aki rosszat akar nekem) a közköltészetben különösen a XVIII. századtól gyakori – talán épp a *Nyúl-história* hatására. Többféle hazugságvers végén felbukkan például ez a záradék:

Aki e versekért énnékem nem fizet,
Amott az erdőben láttam egy nagy őzet,
Attól imétt-amott otthagyatott rezet
Szedje fel, egye meg, mint a lépes mézet! (1768)³⁰

Avagy egy félrehallós poénkodásra épülő dal, a rágalmazó nyelveket szapuló *Van egy hitvány, tetves, rongyos vá-, vá-, város* kezdetű csúfoló zárlatában:

Ez verseket írta egy rossz ba-, ba-, barát,
Ki nem hiszi, csapja fel a sza-, sza-,
Szarvastag az uraknak,
Lencse, borsó barátak. (1764–1784)³¹

I. 4. Versforma és dallam

Amikor Kájoni lejegyzí avagy lefordítja saját változatát, a kódexben már egy korábbi lapon megörökítette a szintén kétnyelvű *Messias jam venit / Az igaz Messiás e világra jött* kezdetű farsangi éneket. A kánai menyegző históriája később egészen hasonló pályát futott be, mint a nyúl panaszdala: a korai kéziratos változaton túl elsősorban a XVIII. századi ponyvakiadások formálták a hagyományt. Igen valószínű, hogy ez a közkedvelt ének kölcsönözte a dallamot a magyar *Nyúl-históriának*. Ezt a származási sorrendet azért tartom valószínűbbnek, mivel a farsangi dal széles körben elterjedt a cseh, morva és szlovák folklórban, már XVII–XVIII. századi adatok vannak rá, s mindig hasonló dallamra éneklük.³² (Nem meglepő, hogy páratlan ütemű változatának első hazai feljegyzése szintén a Felvidékről való,

³⁰ RMKT XVIII/4, 538, 123/III. záradéka.

³¹ *Uott*, 112/I., 7. versszak.

³² Csörsz Rumen István, *Ungarescák a XVII. századi magyar költészetben = A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században: A Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar irodalmi konferencia előadásai*, szerk. Ötvös Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, [SZTE Régi magyar irodalomtörténeti tanszék], 2005, 203–238, itt: 227–228. E tanulmány néhány adatát a jelen gondolatmenetben is megismételjük.

az 1670-es évekbeli *Viotoris-kéziratból*.)³³ A *Kájoni-kódex*ben is ez a sorrend rajzolódik ki az érintett darabok között: 1) *Messias jam venit* [78. sz.];³⁴ 2) *Lepus intra sata quiescit* [233. sz. = 281. sz.];³⁵ 3) *A nyúl a vetemények között fülel* [336. sz.].³⁶ A legfőbb bizonyíték azonban épp az, hogy Kájoni alternatív nótajelzésként adja meg a magyar szöveghez, ráadásul csak széljegyzetként, láthatóan utólag beszúrva: „Notaia Regi hatalmu gazdag irgal[mú] etc: Messias venit 47.” Az első idézet téves, hiszen a *Régi hatalmú, gazdag irgalmú* kezdetű, szintén erdélyi könyörgésnek³⁷ legfeljebb a dallamkezdeté lehetett hasonló *A kánai menyegzőhöz*, de a metruma egészen más: 10, 10, 13, 13, tehát erre semmiféle átszabással nem alkalmazható *A nyúl éneke*.³⁸

Kájoni János interpretátori munkáját ezért se vegyük ki teljesen az eshetőségek köréből. Mindenesetre *A nyúl énekének* csíksomlyói latin és magyar szövege egyaránt szigetszerű adat, s elég távoli pontjáról való a magyar nyelvterületnek. A latin szöveg művességét tovább erősíti a barokk dallam, amely valóban hangszeres fogantatásúnak tűnik, s még basszus szólama is nagyon kidolgozott. Amikor Kájoni (vagy az ismeretlen fordító) a szláv vidékekről érkező, vidám dallamra adaptálta a verset, a készen kapott dallamba is bele kellett avatkoznia – én legalábbis ezzel magyarázom magyar nyúl-ének kissé leegyszerűsített dallamívét és kíséretét. Könnyen elképzelhető, hogy szintén farsangi milióben, a feje tetejére állított világ bahtyini közegében hangzott el a nyúl-história, s a dallamrokonság ebből a hajdani közös mediális helyzetből következhet.

³³ A dallamrokonságról: SZABOLCSI Bence, *A XVII. század magyar világi dallamai* = SZABOLCSI Bence, *A magyar zene évszázadai*, I, Bp., Zeneműkiadó, 293. E dallamot lásd alább, a Kájoni-féle énekelt variánsok összevetése után (2. kottapélda).

³⁴ MD 14b, 169.

³⁵ *Uott*, 381, 458.

³⁶ *Uott*, 641.

³⁷ *A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977 (*Régi Magyar Költők Tára: XVII. század*, 9), 149. sz. A tévedést a szakirodalom már feltárta: SZABOLCSI Bence, *A XVII. század magyar világi dallamai*, 292.

³⁸ E nótajelzés pontatlan használata nemcsak Kájoninál szembetűnő, hanem már korábban, a *Névtelen Comico-Tragoediában* is. Erről legújabban: KAPOSÍ Krisztina, *A Névtelen Comico-Tragoedia datálása a nótajelzések és a forráskutatás tükrében* = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 5, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., Reciti, 2017, 25–45; itt: 31.

Mes - si - as iam ve - nit in mun - dum ve - rus, Ad - ve - nit sig - no - rum fac - tor syn - ce - rus,
 A' nyul a ve - te - me - nyek kö - zött fű - lel, a' va - da - szok pe - dig ke - re - sik szely - lyel:

Ex - a - qua qui fe - cit moe - rum, bi - ben - tes di - cunt est ve - rum Ca - nae Ga - li - le - ae.
 bok - ros he - lye - ken fut - kos - nak, te - li to - rok - kal ki - alt - nak: hu - lá - lá!

2. kotta

A Messias iam venit és *A nyúl a vetemények között fülel*
 Kájoni-féle dallamának összevetése

3. kotta

A téma hangszeres változata a *Vietoris-kézirat*ból
 (1670-es évek)

A nyúl panaszáról Kájonién kívül nem maradt ránk korai kéziratos másolat, bár Ráday Gedeonnak állítólag birtokában volt egy – sajnos elveszett – kézirat, amelyben Balassi Bálint versei mellett *A nyúl éneke* is szerepelt.³⁹ Sokkal jellemzőbb viszont, hogy a vers igen hamar ponyvára került, s ezzel az egyik legismertebb XVII. századi világi szöveggé válhatott a 100 évvel későbbi közönség számára is. A dátumhoz köthető kiadások 1784-ig nyomon követhetők, hét évtizeden át mindenképp ott voltak a piacon, sőt nyilván még tovább. Szövegük jószerével azonos, de Kájoni változatánál jóval bővebb. Mindenképp az ősverzió valamilyen fokú ismeretében készültek, de fontos, hogy az olvasóközönséghez már csak a kissé túlbujánzó utód jutott el. A kéziratos változathoz tömörszerűen emeltek át négy-öt versszaknyi egységeket (némelyiket összevonták

³⁹ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi verseinek Ráday-féle kézirata*, *Iris*, 2001/3–4, 128–129.

a kiadók), s középük illesztették az újonnan írt strófákat. A metrum is átalakult 6+3, 6+3, 8, 8, 3+3-assá, ahol tehát az egykori három szótagú záró sorocska szövegét meg kell ismételni.⁴⁰

A' Nyúl vetemények közt fülel,
 A' Vadászok keresik széllyel,
 Bokros helyeken futosnak,
 Teli torokkal kiáltnak,
 Hajlala! Hajlala!⁴¹

Ez a megoldás már a XVIII. század legelején, a Rákóczi-korban ismertté válhatott, tehát gyaníthatóan volt korábbi ponyvakiadás is az 1714-esnél. A *Nyúl énekére* nótajelzésként hivatkozó egykorú és későbbi szövegek ugyanis ezt a versformát örökítik tovább. A legismertebb a *Magyarország, Erdély, hallj új hírt* kezdetű kuruc propagandavers, amely Dálnoki Veres Gerzson verses krónikájának közepére ékelve, később önálló másolatban maradt ránk, mindkét esetben a Székelyföldről. Itt a 3+3-as záró sorocskában ismétlés helyett (kín)rímes variációra törekedett a szerző.

Magyarország, Erdély, hallj új hírt,
 Melyet régen, hogy az tokos bírt,
 Már ideje, hogy felsejkenj,
 Puskát, kardot rozsdától fenj.
 Dobszóra ülj lóra.⁴²

Az alábbi névnapköszöntőben a forma már teljesen eltorzul, a strófa végén viszont a változatlan ismétlést választja, feltehetőleg szintén a ponyva nyomán.⁴³ Az erdélyi Kozma Mihály 1771 táján ugyanis már

⁴⁰ Ez egy újabb érv a *Kánai menyegző* dallamának elsősege mellett, hiszen annak záró sora mindig hat szótagú: *Canae Galileae / Kána menyegzőben*. Erre a *Nyúl-história* strófazáró sorocskái (három szótaggal) csak ismételve énekelhetők, illetve a dallam átdolgozásával, amint Kájoni jelzi.

⁴¹ RMKT XVII/10, 129/II (a XVIII. századi ponyvakiadások egységesített szövege), 1. versszak.

⁴² *Allegorica simul et sarchastica eypressio rerum Hungaricarum contra Germanos [1703–1705] = A kuruc küzdelmek költészete*, vál. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977, 159. sz., 1. versszak.

⁴³ Bővebben Csörsz Rumen István, *Kisbolygók nagy bolygása (A 18. századi magyar közköltészet kritikai kiadásáról) = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI GÁBOR, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 435–446, itt: 440–441.

egyáltalán nem vette figyelembe, amikor Dersi Borbála névnapját az alábbi saját verssel köszöntötte „A’ Nyul éneke Notájára”. Egy szótag máris elveszett az 1–2. sorból, így a régi dallamra csak kis átalakítással énekelhető; mintha a 3–4. sor nyolcasai hatását látnánk az első sorpáron is.

Bu bánat fellege oszlik,	5+3
Öröm tsillaga tündöklük,	5+3
Mert imé jelen van az nap,	
Melljen bokros örömrre kap.	
Borbára, Borbára. ⁴⁴	

A nyúl-história ismertségére utal, hogy a XVIII. század elejétől megfigyelhetjük a dallam terjedését. Az 1730 körüli *Apponyi-kódex* és más korabeli táncgyűjtemények néhány dallamában is nyomot hagyott a jellegzetes nyitó skálamenet – ezek természetesen a közkedvelt előzményből, a kánai menyegző melódiájából is kialakulhattak.⁴⁵ A konkrét szöveg ismeretét inkább az jelzi, hogy nótajelzésként használják.

A ponyvakiadás e satirikus szöveg legfontosabb fóruma lett ekkoriban. Egy 1750-es erdélyi kiadás címlapján a vadaknak prédikáló tudós nyulat láthatjuk (ld. *Képtár* 10. kép), ami valamely középkori allegorikus képre vezethető vissza. Látható, hogy az iskolát imitáló jelenet a tudós poézis igényére utal, míg a kisszerű állatszereplők ennek kiforgatása, paródiája. A cím többnyire: *A nyúl históriája* – ne feledjük, hogy a *história* kifejezés nem mindig epikus műveket jelöl ekkoriban, hanem gyakran bármilyen tanulságos, hosszabb lélegzetű verses vagy prózai művet. Egy keltezetlen nagyváradi kiadás címe: *HAJLALA-HAJLALA az-az NYÚL ÉNEKE, vagy is HISTÓRIÁJA [...]*, ami az 1. strófa záró sorocskáit, a hajtók kiáltozását idézi. Ez a törekvés szépen illeszkedik – sőt feltehetően előképként szolgál! – az 1780–90-es évekbeli ponyvák címlapjain olvasható hangulatkeltő kurjongatásokhoz (*Ne-ne-ne-ne ne-ne-ne azaz dinnom-dánnomok*), akárcsak egy 1810-es évekbeli Csokonai-ponyvához, amely a címlapon a *Csikóbőrös kulacs* „dallamát” közli tréfás,

⁴⁴ *Kozma Mihály versgyűjteménye* (1771) Mf. MTA 738/II, számozás nélkül. Csörsz Rumén István, *Kisbolygók nagy bolygása*, 441.

⁴⁵ Érdekes persze, hogy a dallamcsalád őskorában, a XVI. században épp egy vadászdalban bukkannak fel a jellegzetes zenei motívumok. Az *Es wolt ein Jäger jagen* kezdetű ének dallama Corner 1631-es énekeskönyve nyomán terjedt el, ennek zenei alapjai a XV. századba vezetnek (azonos szövegkezdettel; Forster, 1540). A dallam összevetése Kájoniéval: PAPP Géza, *A XVII. század énekelt dallamai*, Bp., Akadémiai, 1970 (Régi Magyar Dallamok Tára 2), 558–559.

dünnögő szavakkal: „S haj da da da da drudum”.⁴⁶ A kiáltás nemcsak a vadászat hangulatfestője, hanem a nyúl-históriaé mint szövegé is. A kezdő szakaszból szó szerint idéztek egy másik, ugyancsak ponyván terjedő XVIII. századi szatirikus énekben (*Jerünk, koma, a korcsmára*), ahol a részeg falusi bírák „Teli torokkal kiáltnak”.⁴⁷

I. 5. A farkas panasza és a vadászat dicsérete

A nyúl panaszát azonban a ponyvakiadók nem mindig érezték elég meggyőzőnek, vagy talán óvakodtak az egyoldalú állásfoglalástól, amely egyértelműen a kisemberek nézőpontját tükrözte volna. Ennek megfelelően egy ellen-szöveget is közöltek a ponyván, nevezetesen Szentmártoni Bodó János *A vadászatnak dicséretéről* szóló tankölteményét (1633). A vers a vadászatot, amelyről a nyúl joggal panaszkodott pár lappal korábban, hasznos dolognak mutatja be; elmondja, hogy nincs hozzá mindenkinek joga, csak az urakra tartozik, a parasztoknak nem dukál. A nyúl és az egyéb vadak pedig igen kártékony állatok, nyugodtan vadászhatók, s a húruk-bőrük jó szolgálatot tehet az embereknek. Mintha egy bírósági tárgyalásra csöppentünk volna a ponyva lapjain, ahogy mindkét fél kifejti saját álláspontját.⁴⁸

Már Turóczi-Trostler felhívja a figyelmet egy fontos szövegparhuzamra, épp a gyanítható közös német gyökerek miatt.⁴⁹ 1757-ben jelent meg a *Mulatsági énekek* című ponyván egy másik szatirikus vers, *A farkasnak panaszolkodása*. A szomszédos szövegek Szőnyi Benjámint munkái, de ezt a verset nem neki tulajdonítják, noha ezt sem zárhatjuk ki.⁵⁰

⁴⁶ *A' tsikó bőrös kulatskának ditsérete* (1808 k.), OSZK 803.108, címlap: „A' Nótája így megy: [...]”

⁴⁷ RMKT XVIII/4, 82. sz.

⁴⁸ A 18. századi korai magyar ponyvákön nem ritka az ilyen hangsúlyozott didaxis az egymás mellé szerkesztett szövegek témaválasztásában. Erről bővebben (a *Nyúl-história* tanulságaira is kitérve): Csörsz Rumen István, *Kompozíciós elvek a XVIII. századi magyar világi verses ponyvakiadásban = Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 5, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2017, 65–100, pl. itt: 67–69.

⁴⁹ TURÓCZI-TROSTLER, *A nyúl éneke és a farkas panasza...*, 226.

⁵⁰ Érdekes, hogy a farkas humoros panaszát két olyan vers fogja közre, amely a paraszti életről szól: a nyitó vers *A' Szántó Vető Emberek Életinek Ditséreti* (*Nofzfza Szivem Erato Mátka tsokolodjunk*), a farkas-vers után közvetlenül pedig *A' Szegénységnek békével való fzenvedéséről* olvashatunk (*Meg-vallom, meg-vallom, nem tartom fzivemben*).

A két alkotás eredete és hazai pályafutása nagyon hasonló. A farkas szintén már az ókori irodalomban elpanaszolta nehéz sorsát, a kora újkorban pedig éppúgy német földön vált népszerűvé a téma, mint a nyúl éneke, a legismertebb változatot Hans Sachs írta.⁵¹ A panaszok jellege is rokonítható, hiszen mindketten a vadászoktól és általában az emberektől félnék.

Én nem tudom miért, oh! fぞktak gyűlölni,
Olly kimélletlenül ütni, verni, ölni,
Ebek fogaihoz ártatlan dörgölni,
Kikkell *procefsufsal* nem lehet pörölni. [...]

Soha nem prédáltam az hagymás kerteket,
Kukuritza, dínye, tök, répa retkeket,
Salátás, dohányos, kápoftás földeket,
A' két lábú farkas hordja mind ezeket.⁵²

A nyúl sose említi, hogy sorait a ragadozók, akár maga a farkas tizedelné, s az ordas is inkább csak büszkélkedik ezzel a versben, hiszen a hasznosságát véli általa bizonyíthatónak. Mégsem ehet növényeket!...

Soha alkalmatlan fenkinek nem vagyok,
Az én moztásim tsendesek nem vagyok,
Föképp az akolban hogyha belől vagyok,
Tsuda emberséget ott melly nagyot vagyok.

Hiszen lám a' mikor egyebet találok,
Juhot, ökröt, tsikot én meg-nem dézmálok,
A' magam jufsára máskor apellálok,
Az enyimeknek-is nem lehet halálok.⁵³

A végső konklúzióban a nyúl és a farkas egyaránt megpróbál észérveket hozni az emberi világgal, a hatalommal és az erőszakkal szemben. Ez a hiábavaló törekvés bizony nem a vadállatoké, sokkal inkább a kisemberé. A szegény embert az ág is húzza – mondták már ekkoriban is –, a korabeli adószedőtől a jobbágyterheken át (hamarosan porcióval, forsponttal és miegymással). A kiszolgáltatottság nem feltétlenül

⁵¹ TURÓCZI-TROSTLER, *A nyúl éneke és a farkas panasz...*, 223–226.

⁵² *Mulatsági énekek* (1757) OSZK PNY 2.872, 7–8. A kétlábú farkas a tolvajok, gonosztevők eufemisztikus neve; már Balassi Bálint használta a *Szép magyar komédiában*.

⁵³ *Mulatsági énekek* (1757) OSZK PNY 2.872, 8–9.

azt jelenti, hogy az életére törnek, gyakrabban csupán azt, hogy az élet-körülményeit lehetetlenítik el. Védekezésük az ártatlan nyúléhoz hasonlatos: senki elől nem esznek el semmit, épp csak tengődnek a társadalom peremén, sorsuk pedig éppúgy tömeges jelenség, mint az apróvadaké. Ha tehát valóban csak az 1750-es években magyarították a farkas-panaszt, ebben már feltétlenül része volt *A nyúl éneke* tartós ponyvasikerének, műfaji párhuzamának.

I. 6. A nyúl-história a XVIII–XIX. században

A fentiek a nyúl-história társadalmi tematikájának fontosságát és egyediségét jelzik. A XVIII. századi magyar ponyvákon alig-alig jelenhettek meg rebellis szövegek, egyáltalán: társadalmi karakterű panaszdalok. Afféle címmel, hogy „a paraszt panasza arról, hogy kisémmizik és üldözik”, bizonyára ki sem nyomtatták volna a század első felében, de talán még később sem. A keserű humorral megírt porció-ének (*Vagyon házunkban két gonosz ember*) kivételnek számít, hiszen több ponyvakiadását ismerjük – igaz, ezek már évtizedekkel későbbiek az első kéziratoss feljegyzésnél, amelyek nyilván nem egyidősek a szöveg kialakulásával. Mondhatni: régiségnek számított, mire nyomdafestéket látott. *A nyúl éneke* ehhez képest viszonylag friss volt: ha a korai ponyvakiadásokat a XVIII. század legelejére képzeljük, s ezek egy 1670-es évekbeli szöveg átdolgozásán nyugszanak, látható, hogy a XVIII. század legsűrűbb és legbizalmatlanabb első harmadában már széles körben ismertté vált. Olyan szöveg jelenhetett meg ráadásul így, amely a szegények nehézsorsát és sanyargatását sugallja, s olykor ki is mondja. Ez komoly fegyvertény volt.

Talán ezért – de nemcsak ezért – ítélik el ezt a moralizáló költeményt a következő korok tudós vagy új esztétikai elveket követő literátorai: poros, elavult, kártékony és alpári alkotásnak bélyegzik. Állítólag a XIX. század vége felé közmondásként használták: „Még a Nyúl históriáját sem tudja!” – vagyis elemi ismeretei sincsenek a témáról.⁵⁴ Egy lelkész, Simon József elsősorban saját munkája értékét akarja hangsúlyozni, amikor szinte kényszeresen hasonlítja össze a parasztoknak szánt tanító költeményeit e régies ponyvakkal: „Ime azért én Agh Poeta irok egy nehany Strophát [...] ér ez is avagy használ annyit, mint a Nyul Ének, Nád Sip, Czigany Cserebere Historiák.”⁵⁵

⁵⁴ SEPRÓDI János (1974, 234) Erdélyi Pálra hivatkozik mint szóbeli közlőre.

⁵⁵ SIMON József, *Szántó ének*, bevezető (1764); kéziratból közli: HUBERT Ildikó, *Simon József alkalmi éneke*, Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények, 2003, 289–306.

Orczy Lőrinc negatív felsorolásában szintén „előkelő” helyen szerepel a hitvány olvasmányok között.

Ha veztek írási leg böltsebb Királynak,
Meg marad élete Stilfrid Argírusnak,
Mását még árúlják Nyúl Historiának,
Ilylyen sorsa lehet te monda mondádnak.⁵⁶

Bessenyei pedig 1777-ben *A filozófusban*, Pontyi ironikus szavai-
val mondja ki véleményét: „Uh! Filozófia, Sokrátés, Argálus, Markalf,
Stilfrid, Káriklia, Nyul historiája, Álmos-könyv, Trója veszedelme, Tódi
Miklos, filozófusok, jöjjetek mind segedelmemre.”⁵⁷

De csaknem fél évszázad múlva, 1824-ben is ugyanilyen hangnem-
ben említi a kiadványt és társait egy ismeretlen (X monogramú) bíráló
a Tudományos Gyűjteményben, aki az *Aspasia* című antológiáról ír igen
fitymáló hangnemben. Azt se nagyon leplezi, hogy az ilyesfajta művek
emberi szereplőit ugyanígy állatias, primitív lényeknek tartja. „Valóba ha
tsak illy taggal szaporodott a’ Víz-vári Csermely nemzetség, kár volt neki
napfényre jönni, avagy ha tsak ugyan megjelent, kár volt élet leírását a’
Brunszvik és Stielfrid, nyulak historiája, ’s több efféle jeles munkák közt
a’ Duna hídjánál lévő vén asszonyok könyv kereskedésébe nem ajánlan-
ni, mellyek közt az illy nagy embernek történeti, a’ kinek minden nagy
tettei tsak abban állanak, hogy született, felnőtt, evett ivott, szerelmes
volt mint a’ Matska, ’s utoljára megházasodott, méltán megérdemlenék,
hogy ezen könyv-tárba helyet foglaljanak.”⁵⁸

Ezeket a becsmérő idézeteket úgy is értelmezhetjük: ami ponyvára
kerül, annak a nyilvánosság biztosítja a túlélését is. Akármennyire el-
avult művek ezek, láthatólag virultak a közhasználatban. A hajdani mot-
ívumok kissé elmosódva, de egyértelműen visszaköszönnék a *Currens
de lepore* címmel ismert egy debreceni diákversben is. Ezt a tréfás poé-
mát korábban Csokonai Vitéz Mihálynak tulajdonítottak – hiszen maga
is szerepel benne –, de ma már kizárták őt a szerzőségéből, s Szilágyi
Ferenc zámolyi Nagy István alkotásaként azonosította.⁵⁹ A hajdani sza-
tirikus vers végén szereplő nyúl-szar-motívum itt még alparibbá válik,

⁵⁶ *Költeményes Holmi egy Nagyságos Elmétől*, Pozsony, 1787, 9. Közli SEPRÓDI János, 1974, 234.

⁵⁷ BESSENYEI György, *Színművek*, kiad. BÍRÓ Ferenc, Bp., Akadémiai, 1990 (Bessenyei György Összes Művei: Színművek), 549.

⁵⁸ Tudományos Gyűjtemény, 1824/9, 84–108, itt: 97.

⁵⁹ SZILÁGYI Ferenc, *Csokonai művei nyomában: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1981, 28.

mintegy beteljesítve az egykori tréfás átkokat: az éhes diákok úgy vélik, elejtettek egy nyulat a Nagyerdőn, de helyette csak egy kupac nyúlbojgyóval térnek haza. Ennek tréfás halotti búcsúztatója a korábbi kéziratos hagyományban – és nyilván a szóbeliségben is – virágzó szertartásparódiákkal rokon.⁶⁰

Az említett nagyváradi kiadás végéről elmarad a szkatologikus tréfa – talán azért, mivel a váradi nyomda a váci Gottlieb műhely leányvállalata volt, s az ott megszokott eufemizáló elveket alkalmazták.⁶¹ Mindenesetre a vers itt egy szelídebb strófával zárul, majd egy találós kérdéskből álló sorozatot rejtettek a végére az 50. versszak álruhájában.

49. Senkivel már nem társalkodom,
Mint remete egyedül lakom,
Erdők' fűrűiben élek,
Mert emberek között félek,
Haláltól, haláltól.

50. Mikor fél a' nyúl?
Miért fut fel a' hegyre?
Miért hívják nyúlnak?
Fejtsd meg, ha tudod,
Ofztán nyúlhúft érdemelfz.⁶²

A vers egyik kései (1825!) másolatát *A' nyúl éneke. ártatlan nyomorúság* címmel találjuk egy nyitrai kéziratban, 6+3-as nagysorokkal. Az ének végén meghagyták, sőt megválaszolták és kibővítették – talán egy még későbbi ponyvakiadást másolva – a nyúllal kapcsolatos találós kérdéseket.

Miért fut fel a nyúl az hegyre?
Mert alatta által nem bújhatik.
Mikor fél a' nyúl?
Mikor ketté metzetik késsel.
Mikor ugrik a' nyúl legnagyobbat?
akkor mikor az Ó esztendőből az újba által ugrik.

⁶⁰ Pl. RMKT XVIII/4, 83–90. sz.; Küllős Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szó-hagyomány), 85–103.

⁶¹ A váci ponyvák többsége kerüli a trágár szavakat és célzásokat, több verset láthatólag át is írtak emiatt a kiadványokban.

⁶² OSZK PNY 6.459, 49–50. versszak.

Nyúla, nyúla, hol járál? Pap rétében.
Mit talál? egy tál bélest
kire hagyád? ize, ize! ize!⁶³

II. A pitypalatty éneke

Küllös Imolával közösen adtuk ki az RMKT XVIII/15. kötetében, a moralizáló versek fejezetében azt az éneket, amely mintegy kiegészíti a fentieket, s a műfajt egy új közegben teremti újjá először a kéziratosságban, majd ponyván. Amikor *A nyúl éneke* eltűnik a piacról, vagy már csak korábbi kiadásokból ismerhető, ugyanezt a műfajt idézi fel a korábbi retorikai elvek alapján, de új stílusban – feltehetőleg osztrák mintára – a pitypalatty éneke. A legkorábbi, 1800 körüli ponyvakiadás első két szakasza:

Szörnyű nagy az munkám,	Pitypalaty az nevem,
Hofzfú az éjtzakám,	Esmérősök nekem
Nem alhatom,	Minden helyek,
Föl 's alá futkosok,	Sokat fölébrefztek,
Nyugvást nem talállok,	Magam álmot vezftek,
Köl fáradnom,	Sok megvalja,
Alig várom tavafzt,	Senkinek nem véttek,
Majd nevel elég gafzt,	Még-is félve élek,
Elrejem magamat,	Hogy káron ne kapjon,
Nem rontom lábomat,	Tollamtúl ne főzfzon;
Béfödöm azt.	Éhes lélek. ⁶⁴

Az ének hőségét, a fürjecsét, akárcsak hajdan a nyulat, mindenki háborgatja: vadászok, kutyák, szegény emberek, még a gyerekeitől is megfosztják – a fürjtojás gyakori csemege volt. Nincs nyugta sehol, pedig a húsa vékony, aligha lehet jóllakni vele, s nem árt senkinek az apró madárka. A pitypalatty efelett egész hasonló módon érvel a vers végén, mint hosszú fülű sorstársa, de nem azt mondja, hogy „úgysem értek utol, s szedhetitek a hátrahagyott ürülékemet”, hanem „engem azért nem kaptok el, mert tartom a számat, s nem vesztek észre”. A nyúl elmene-kül, bogyót hagy, mintegy fityiszt küld a vadászok orrára, a pitypalatty viszont egy teljesen más korban azt sugallja, hogy én nem tehetek mást,

⁶³ *Újváry Mihály-gyűjt.* (1825) STOLL 731, 62b–65a, az idézett találós kérdések a 65a lapon.

⁶⁴ *Újdonnan új világi énekek* (é. n.) OSZK 820.791. Első. Modern olvasatban: RMKT XVIII/15, 7/II.

akkor csak hallgatok,
 „Pitypalatty” – nem szólok,
 Mellettem mehetnek,
 Más húst is ehetnek
 Balgatagok.

E madárkának nincs gyorsan futó lába, se jó rejtkehelye, hiszen az út mellett fészkel a földön... A farkas érveit sem ismételheti meg az „is-tállóban végzett munka” hasznosságáról. A pitypalatty még kártevőként sem értelmezheti önmagát, így mentegetőznie sem kell, mint a káposzták közt tetten ért nyúlnak – ő még hozzájuk képest is inkább áldozat. Az egyetlen esély a túlélésre a Ferenc-kori cenzúra korában a hallgatás, a lapítás. Ennyit változik a világ egy század alatt, a kisember új stratégiákat keres a túléléshez. „Ez ugyan nem mese, hanem inkább vese” – vagyis nem találós kérdés, de megfajtható titok, tehát allegorézisről van szó. Az idézet egyértelművé teszi azt is, hogy nem egy ornitológiai tankölteményt olvasunk arról, hogy miként él a fürj a szántóföld szélén, sokkal inkább moralizáló szándék vezérli az énekszerzőt. Az egyik kézirat változatnak a címe is beszédes: *Intő dal egy madár képében*. Az idézet folytatása:

Ront ugyan és épít,
 Kérdés: hogyan és mit,
 Megmondja ez ének
 Ifjúnak és vénnek,
 Mi keserű.

Lassan mintha az egész az életünk erről kezdene szólni – a ponyvák nyelvén s kissé nyakatekert rímekkel. (Ennek az az oka, hogy a pitypalatty éneke egy korabeli német közdal fordítása lehet, tehát frissen érkezett a magyar hagyományba.)

Dallamait a cseh hagyományig vissza lehet követni a korabeli és későbbi népdalgyűjtésekben, de Magyarországon is ismert volt, mint arra Pálóczi Horváth Ádám kottás feljegyzése (1813) utal épp a fürjecske-vers elterjedésének korából: „Kettő a szeretet, Ciprusban született mind a kettő”.⁶⁵

⁶⁵ PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM, *Ciprus és Páfus = Ötödfélszáz énekek: Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből. Kritikai kiadás, jegyzetekkel*, s. a. r. BARTHA Dénes, Kiss József, Bp., Akadémiai, 1953, 100. sz. A dallam cseh–morva rokonságáról már bővebben írtam: *Közép-európai népzenei variánsok az Ötödfélszáz Énekek (1813) dallamaihoz = Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDÜS Béla, Bp, rec.iti, 2011, 383–425, X. kottatábla.

Maga a versforma már jóval korábban felbukkan Magyarországon a csallóközi rokokó költő, Amade László jóvoltából, aki ezt a metrumot alkalmazta *Bármiképp ítéljed* és *Átkozott szerelem* kezdetű verseiben.⁶⁶ Látszik, hogy ez a szöveg és a vele járó dallam állandóan megkövetelt bizonyos metrikai megoldásokat, de idegenszerű maradt. Nemrég bukant fel azonban egy szintén dunántúli szöveg, amely mintegy a hiányzó láncszem szerepét tölthette be a két, rokon üzenetű szövegcsalád között. Egy – nevét egyelőre sikeresen titkoló – baranyai ferences pap 1800 táján megkezdett, eddig ismeretlen kézírata⁶⁷ őrzi *A nyulak panasza* című verset. Még azt sem zárnám ki, hogy maga a kézirat tulajdonosa írta, ami arra utalna, hogy ő is érezte a két verstípus rokonságát. A nyulak panaszát ugyanis itt a *Pitypalatty-nóta* jellegzetes versformájában, annak csengő rímeivel olvashatjuk, ám a szöveg több részlete a régi *Nyúl-história* közvetlen hatását mutatja, pl. „szüntelen keresnek / és mindenütt lesnek”. A vers zárszava látványosan túlmutat a vadászok és ragadozók által fenyegetett nyulak sorsán: az ördögök által üldözött emberekre utal! Az egyelőre csak egyetlen változatban előkerült vers teljes szövegét a fűgelékben közlöm.

A nyúl éneke – a régies versformával együtt – viszont oly igen belesimult a magyar vershagyományba, hogy egyes népköltési változatokban néha össze is keveredett a kánai menyegző históriájával, „összeénekelték” a közös dallamra, akár úgy, hogy a fél strófa innen van, a másik fél onnan.⁶⁸

A pitypalatty-nóta a legutolsó, Czéh Sándor-féle kiadásokig (1847–48) állandó szereplője lehetett a hazai ponyvapiacnak, bár ekkor már ez is elég elavult szöveg volt; a ponyvákat becsmérő hozzászólások nyilván már ezt a dalocskát is magukban foglalták.

A fenti párhuzamok is érzékeltetik, miként maradt egy hasonló műfaj, benne egy hasonló érvrendszer folyamatosan „porondon” a populáris kultúrában, a ponyvák segítségével. Szinte mindegy, hogy nyúl, mádárka vagy ordas mondja, az alapvető üzenet mindig azonos: a vadász, a külső fenyegetettség ellen valamit ki kell esznelni, hiszen ezek az üldözöttek jogtalanok, s nem részei az isteni törvényeknek. Ez a védőbeszéd

⁶⁶ AMADE László *Versei*, kiad. AJKAY Alinka, SCHILLER Erzsébet, Bp., Balassi, 2004 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 7), 14. és 16. sz. Az előbbinél a strófák végi 6-os sorocskák tovább aprózódnak 3-asokra.

⁶⁷ Pécs, Egyetemi Könyvtár TGY Ms 587, 12a–13b.

⁶⁸ *Lakodalom*, s. a. r. Kiss Lajos, Bp., Akadémiai, 1955 (A Magyar Népzene Tára, III/A), 544. sz.

korstílusoktól függetlenül, állatok szavai mögé rejtve, de a legteljesebb mértékben emberi vonatkozásokkal, az emberek közösségének farkas- és nyúlörvényeit megörökítve hatolt végig a magyar közköltészeten.

III. Epilógus

A fűrjecske dala valóban kikopott a hagyományból, bár még a XX. század közepéről is találunk rá népköltési-népzenei adatot Burgenlandból. Azonban *A nyúl éneke* több későbbi alkotásnak is mintájául szolgált, hiszen az alaphelyzet, az üldöztetés vajmi keveset változott. Egyrészt Jankovich Ferenc 1937-es versére (*A nyúl éneke*) gondolhatunk, amely a baloldali bujdosók hányattatásairól szól, a régi ponyvavers hangulatát megidézve, de immár a szatíra nélkül, önmagában tragikus hangúttal, hiszen a kivégzésre váró emberek nevében szól. A metrum érdekes módon a pitypalattyénekre emlékeztet, rövid sorokból áll, ám ez is szándékos imitáció, mivel Faludi Ferenc *Forgandó szerencse* című versének formáját variálja (az eredeti egyébként szintén 6+4-es alapú).⁶⁹

Nyugtalanság helye
vackainkban,
csontjaink veleje
mint a higany.
Lapulunk, inalunk,
de holnap meghalunk
mindannyian:
nyugtalanság helye
vackainkban.

Mire hajnalodik
jaj minekünk:
többé nem újhodik
a nap nekünk.
Az éjszaka árnnyal,
csillagtalan szárnnyal
fejünkre csüng.
Mire hajnalodik
jaj minekünk!

⁶⁹ A versforma feltűnően közeli a XIX. század eleji baranyai kézirat említett, egyedi verziójával; Jankovich netán ezt a változatot ismerte valahonnan? A dunántúli gyökerű költő talán fehérvári iskolaéveiben találkozott egy variánsával.

Ártatlan nyakunkra
fenik a kést;
pusztánkra, falunkra
szedik a pénzt;
bőrünket előre
eladták felébe –
osztják a részt;
ártatlan nyakunkra
fenik a kést.

Holnap halálunkra
nagy zene kél:
ránk dördül száz puska,
fut aki él –
bőrünket lenyúzva
akasztóra húzva
lengeti szél...

Páskándi Géza 1966-ban közölte *Nyulak miatyánkja* című versét, amely ugyanilyen hangulatú.

A nyúl miatyánkja rövid:
az ámen előtt lelövik:
Bokrot ugrom Miatyánk
Nincsen időm nagy imára
Jön a vadász Miatyánk.

A harmadik, még közismertebb alkotás fontosságát Szilágyi Márton külön hangsúlyozta, amikor a tanulmány terveiről meséltem neki. Joggal, hiszen ezt a parafrázist sokkal többen ismerik, mint a többit együttevée. A Hobo Blues Band *Vadászat* című, 1984-ben kiadott hanglemezen hallható – vadászok, hajtók és **űzött vadak monológjai között** – a megmenekült nyúl éneke, aki már maga mögött tudhatja az üldözőit. Nem nehéz kihallani Földes László Hobo verssoraiból a disszidensek, az el nem kapottak felsóhajtását:

Fegyver dörög, vagy épp aratnak?
Traktor hörög, vagy a kutya ugat?
Télen és nyáron, igen, mindennap
A katonák az erdőt lesik.
Az asszonyokat leteperik,
A férfiakat, ó, a férfiakat messze viszik.

Fut a nyúl a mezőn és énekel.
Fut a nyúl a mezőn és énekel.

Mondjátok rá, hogy nagyon gyáva?
Megszokta már és nem is bánja.
Ragadozókkal ki nem állna.
Tavas van és kitört a béke.
Vadászatnak, hajtásnak vége.
Boldog, mert megint túlélte,
Énekel és nevet az égre.

Fut a nyúl a mezőn és énekel.
Fut a nyúl a mezőn és énekel.